

הכנסת כדי שיתנצל מול היכל בית הכנסת בעת שדלתות ההיכל פתוחות. אימו ביקשה מהרוד בלאדינו שלא ישפוך את דמו של הילד ('נו לי ויירטאס [ביירטאס] לה סאנגרי דיל איז'ר). לאחר הנזיפה לא חזר י"ק ללמוד במיסיון. הוא וחברו שמואל אירמוזה למדו באופן פרטי אצל המורה רחל עזוז, ביתו של החנווני מרדכי עזוז, שלימדה בבית הספר מיס לנדאו (בית הספר לבנות 'אוולינה דה רוטשילד')⁴⁸, ובסופו של דבר התקבל לעבודה כמתורגמן בצבא הבריטי,⁴⁹ ולימים אף היה זמן קצר מורה לאנגלית.

י"ק ומלחמת העולם הראשונה (1914-1918)

י"ק הקדיש בזיכרונותיו שלושים ושמונה עמודים לקורותיו בתקופת המלחמה ולמצב היישוב היהודי בארץ-ישראל באותן שנים.

לדבריו בשנה הראשונה למלחמה יצאו המונים לרחובות, ובהתקהלויות שלוו בנגינת תזמורת שיבחו את הסולטאן התורכי. נראה שהשלטון, שלא היה לו מזון לספק לתושבים, הזין אותם תחת זאת בחגיגות עממיות. התורכים ביקשו להכין שקי חול, ארגזי חול ופחי חול כדי להניחם בתעלת סואץ, כך שחילות הגרמנים יחצו על גבם את התעלה. השלטונות ביקשו מכל מי שיש לו פח, שק וכדומה להעבירם לידיהם ואף הטילו אימה על מי שלא יעשה כן – הם חיפשו בבתים אחר הכלים המבוקשים, ובתוך כך בזזו כל מה שנקרה בדרכם ודרשו לקבל מצרכי מזון.

המצב הכלכלי החמיר עקב עליית מחירים וירידת ערך השטרות. עסקי היקב של דודו של י"ק משה התמעטו, ומחסניו ברחוב היהודים בעיר העתיקה התרוקנו. אחד ממקורביו הציע לו לקנות מצרכי מזון ולאחסנם במחסנים, אך מעשה זה סיכן את חייו, ולבסוף הוא השכיר את העסק לשותפו עד תום המלחמה.

גזרת הגירוש של השלטון העות'מאני, שפקד על כל נתין זר לעזוב את שטחי האימפריה העות'מאנית, אילצה רבים מבני משפחתו המסועפת של י"ק, משכניו וממכריו לעזוב את ירושלים.⁵⁰ אם בחר הנתיין הזר לקבל אזרחות עות'מאנית, היה עליו להתגייס לצבא, ורבים מקרב היהודים שללו אפשרות זו, מפני שהיחס ליהודים בצבא היה משפיל, חלקם לא חזרו מהצבא, ומקרב החוזרים היו שחלו במחלות נפש. היו ביישוב היהודי מי ששילמו בדל עסקרייה – מס פטור מן השירות בצבא שהוטל על הנתינים הלא מוסלמים באימפריה

48 על בית הספר ראו: בנטוויץ', עמ' 3, 7-6, 10-11, 18.

49 קואינקה, זיכרונות, עמ' 150-152.

50 שם, עמ' 106-142.

העות'מאנית – בסך 300 לירות כדי לפדות עצמם מהצבא, והיו גם מי שזייפו תעודות ואף שילמו שוחד כדי להינצל מהגיוס לצבא. מצבה הכלכלי של משפחת קואינקה הידרדר. הבן יהודה נאלץ לערוק מהצבא וברח למשל לפתח תקווה, ראשון לציון ורחובות. העות'מאנים גם הטילו על התושבים עבודות כפייה. מדי בוקר יצאו שוטרים וחיילים עות'מאנים לרחובות וכפו על כל מי שתפסו – לרבות ילדים, זקנים וחולים – לבצע עבודות כגון סלילת כבישים וחפירת תעלות.

מלבד גזרות העות'מאנים הכתה ביישוב בארץ בשנת 1915 מכת ארבה, שפגעה בשטחים חקלאיים. המושבות היו נתונות במצב קשה, מכיוון שהילק גרם להשמדת הפרדסים, ועל כן שלחו נערים למושבות להבריא את נחילי הארבה באמצעות הכאה על פחים וכדומה. י"ק שמח להצטרף למשימה ואף לאכול שלוש ארוחות ביום בעת המלחמה. הוא הגיע לפתח תקווה עייף, רצוף וחולה, וכעבור כמה ימים החל לעבוד ולחסל את הילק.⁵¹ לאחר ששהה בפתח תקווה שלושה שבועות חזר לירושלים, אך בראותו שהמצב בעיר החמיר החליט לחזור לפתח תקווה. הוא שב למושבה ברגל עם תשעה מכרים – ביניהם אחיו יהודה – שכולם היו עריקים מהצבא העות'מאני. משפחה תימנית שפגשו בהגיעם למושבה עזרה להם להשיג עבודה כדיש ובכציר, ושכרם היה ארוחות שהכינה עבורם האישה התימנית.⁵² לאחר מספר שבועות המשיכו חלק מבני החבורה לרחובות וראשון לציון, וי"ק ואחיו חזרו לירושלים.

המצב בירושלים היה קשה מאוד, תשלום הכופר השני האמיר, ואביו של י"ק נאלץ למכור את ביתו כדי להציל את בנו מהגיוס לצבא העות'מאני. הבית נמכר ב־140 לירות זהב, שהן 560 לירות בשטרות. למשפחת קואינקה נשארו 160 לירות בשטרות, ובסכום זה התקיימו עוד שנה, ואז שוב דרשו התורכים תשלום כופר. למשפחה לא היה ממה לשלם ועל כן נאלצו שוב להבריא את יהודה לפתח תקווה יחד עם י"ק, ששימש לו כמשענת. בדרך לפתח תקווה הגיעו ליהוד, התיידדו שם עם ערבי, קנו ממנו ירקות ומכרו אותם, ובמשך הזמן הפכו לסוחרים שותפים עם הערבי. באחד הימים חיפשו התורכים אחר עריקים בפתח תקווה, ויהודה התחבא בבור מים בפרדס ונאלץ לאחוז עד הערב במעקה שבתחתית הבור, כדי לא ליפול למים, ובעקבות זאת חלה.

בהמשך הזיכרונות סיפר י"ק על חבר שבא מיפו וכפיו בשורת איוב על שני יהודים, משה מלל (1894-1916) ויוסף אמוזיג (1889-1916), שנגזרה עליהם הוצאה להורג בתלייה בעוון בריחה מהצבא התורכי. במחקר ההיסטורי ידועים

51 על הארבה ראו: גלעדי ונאור, עמ' 90-91.

52 על התיישבות התימנים במושבות ראו: שם, עמ' 56.

פרטים ביוגרפיים על אמוזיג אך ידוע פחות על מלל, ובזיכרונותיו של י"ק יש תרומה חשובה להארת דמותו, מפני שהשניים היו חברים טובים ובני שכונת מימין משה.⁵³ לעומת זאת נראה שאת אמוזיג לא הכיר י"ק ועל כן הזכיר אותו בציון מקצועו בלבד ללא שמו. מוצאו של מלל היה מהעיר איידן שבמערב תורכיה. וכך כתב עליו י"ק:

משה מלל הי"ד

הידיד מיפו ספר לנו, שביום המחרת, יום א' עומדים לתלות שני יהודים [יהודים] בירושלים, הראשון משה מלל, צעיר מימין משה, בעוון זיוף וסיקה [וסיקה, תעודת שחרור מן הצבא] כשיון וואסיקה כזו היה מקבל כל משוחרר מהצבא או חייל שיצא לחופשה, משה מלל יתום מאביו היה, אך גם נער מוצלח, אמו היתה הכובסת בבית מלון אמדורסקי אשר בכניסה לרחוב הבטרק [הבאטראק],⁵⁴ ע"י [על יד] שער יפו, הוא היה יפה תואר ועליו, חי כמעט בקביעות במלון וכך למד לדבר וקצת גם לכתוב הרכה שפות, טורקית, גרמנית, צרפתית מביה"ס [מבית הספר] חוץ מספרדית, עברית וערבית, עם הצבא הסתדר יפה, הוא היה המתרגם בין הקצנים הגרמנים והטורקים, לְבַחֵר היתה אהובה בשם ריינה מלכה מזרחי, בתו של הצורף מר משה מזרחי, גם היא בחורה יפה ומשכילה, היא היתה אחת משלושת הבנות הראשונות אשר גמרו בהצלחה ב"ס אליאנס]. אחריה באו העלמות שרה דבש אשר נשאה לדוד זמרו ושרה גיניו [ג'יניאו] אשר נישאה לבין [לבן] דודה של ר' בוכור [בכור] גיניו, העלם משה מלל ברצותו לבקר את בחירת לבו, זייף את חתימת הקצין, ועשה וואסיקה לעצמו עד שנתפס והוצא להורג בתליה, יחד עם האומלל מ' [שה] מלל נידון בתלייה עוד יהודי יחיד במקצועו אשר ערק מהצבא ונתפס בירושלים, מטעם הרבנות הוכרו פְּטוּל מלאכה, תענית וסליחות.

י"ק סיפר שהייתה למלל אהובה מימין משה, ושהוא נהג לשיר לה סרנדה, ולאחר מותו היא הושרה בפי חלק מאנשי ירושלים ובפרט בפי תושבי שכונת

⁵³ קואינקה, זיכרונות, עמ' 115-116; על אמוזיג ראו: הכהן, א, עמ' 323; עליו ועל מלל, רובינשטיין; עובדיה, מפאס לחבל התלייה; עובדיה, היהודים המערבים, עמ' 27-28; פנקס, רשימת הנפטרים בכ"ח בסיוון תרע"ו (30 ביוני 1916). ראו גם עדכונים על ההוצאה להורג של מלל ואמוזיג במאמרי, מפאס, אצל שרביט, עמ' 202-215.

⁵⁴ על אזור רחוב הבאטראק ראו: יליון, עמ' 15; על ירחמיאל אמדורסקי ומלונו ראו: זכריה, עמ' 107-108.

ימין משה. י"ק הביא בזיכרונותיו את השיר ומתוכנו מתברר שריינה מזרחי הייתה לא רק אהובתו של מלל אלא גם ארוסתו:

- א. לה סולידר [סולידר] די לאס נוג'אדאס, מוי דסולאדאס אך. יו לאס פאסי / הבידרות [הבידרות] של הלילות, מאוד בודדות, אך. אני עברתיים.
- ב. ריו פ'וריניטי, וייני [ב'ייני] דינפריניטי [די אינפ'ריניטי] מיזמו לה ג'יניטי אך. מאג'דייאן / נהר זועף ממול עובר, גם ההמון, אך. עלי הוא מרחם.
- ג. פידרי אופ'יסיו [אופ'יסיו] בייניס [ב'ייניס] אי ויסיו [ב'ייניס], פורטי [פור טי] קרידה, אך. נון טלקנסי [טי] אלקאנסי / איבדתי מקצוע, הון ומרגוע, בגללך יקירתי, אך. לא השגתיך.
- ד. יסמין גולוריוזי, דמי [דאמי] רפוזו, מירה טו איספוזו, אך סופריר [סופ'ריר] פור טי / יסמין רחני [ריחני], הבה לי מנוחי, הסתכלי בארושך [בארוסק], אך. סובל הוא בגללך.
- ה. איל ריו [רייו] פסה [פאסה], לרינה [לה ארינה] קידה, איל אמור קימה, אך. מי קוראסון / הנהר עובר, החול עוצר, האהבה שורף, אך. את לבי [ליבי].
- ו. איל ריו [רייו] דיל סיילו, מי ריו [דייו] ריקיזה, מי ריו טריטיזה [טריטיזה], אין מי קוראסון / אל עליון שבשמים, נתן לי עושר, נתן לי עוצב, אך. באהבתי [בליבי].

י"ק הגיע לירושלים עד שער יפו, מקום ההוצאה להורג של שני היהודים וכן של שני נוצרים ומוסלמי אחד. הוא ראה את ההמון מבכים ונושאים תפילה על מות שני היהודים, אך כאשר הוא הגיע כבר היה קשה לזהות את הגופות. חבריו של י"ק ואחיו יהודה שבו לירושלים, מכיוון שבפתח תקווה היה המצב קשה. עוד שנה חלפה ומשפחת קואינקה נאלצה שוב לשלם מס כופר עבור הבן יהודה כדי לשחררו מהצבא. למשפחה היה בקושי כסף לכלכל את עצמה, ועל כן הציע מוח'תאר השכונה שאחד הקצינים התורכים ישמש מעין פטרון ליהודה עבור תשלום חודשי ומצרכי מזון בכל חודש. מצב זה לא היה יכול להמשיך, מכיוון ששוטרים פשטו על בתי התושבים כדי לחפש עריקים, ביניהם יהודה, שהסתתר בעליית הגג. יהודה התייאש ממצבו ורצה להסגיר את עצמו לידי התורכים, והמשפחה החליטה לנסוע לראשון לציון או לרחובות בתקווה למצוא שם פרנסה ולהמשיך להסתתר מאימת התורכים. יש לציין שאביו של י"ק היה בתקופה זו בשליחות בדמשק ובחלב, ומשם המשיך לבגראד ונשאר בה עד תום המלחמה.⁵⁵

55 קואינקה, זיכרונות, עמ' 117; קואינקה, הזכרונות והתולדות, עמ' 44-45; גאון, ב, עמ' 613.

לאחר ארבעה ימים בראשון לציון עברה המשפחה לרחובות, לשכונת שעריים, ושם יהודייה תימנייה דאגה לצורכיהם והעמידה לרשותם חדר אחד – ובו דרו שש נפשות ממשפחת קואינקה – והיא אף מצאה להם עבודה באחד היקבים בראשון לציון. העבודה ביקב לא הייתה קלה, אך בני המשפחה הרוויחו סכום מכובד בתקופת המלחמה, כ־22–25 גרוש, ובעלת הבית סיפקה להם מזון, שכלל מרק חם וענבים. בהמשך פתח יהודה מסעדה בחצר הבית, וי"ק ואחיותיו עזרו לו בעבודה המסעדה. לדבריו הם היו מאושרים, הרוויחו את לחמם, ואכלו משאריות התבשילים שהכינו במסעדה. הם יכלו לחיות כך עד תום המלחמה, אולם יהודה חלה בטיפוס, וועד המושבה הציע לאם אסתר לנסוע לירושלים כדי שהוא יקבל טיפול ראוי. בתחילה סירבה אסתר, אבל כאשר הבינה שבנה חולה בטיפוס החליטה לנסוע, וועד הקהילה צייד אותה בכסף, בכרטיסי נסיעה לירושלים ובמכתב מהרופא המקומי לצוות הרפואי בבית החולים 'שערי צדק'. מפאת המחלה קיבל יהודה שחרור מהצבא. אך לאחר החגים לא חודשה תעודת השחרור שלו, והוא נדרש להתגייס, ועל כן שוב נאלצה המשפחה להסתירו בעליית הגג. האנגלים התקדמו והחלו לכבוש חלקים מארץ־ישראל, ובמקביל הגבירו התורכים את החיפושים אחר עריקים. יהודה סבל מאוד בזמן שהייתו בעליית הגג, ובאחד הימים קפץ מהגג והחל לרוץ ברחובות השכונה, למרות התנגדות אימו, ולבסוף הגיע למאפיית המצות. נראה מדבריו של י"ק שמטרתו הייתה להיות בחברת אנשים, ומנהל המאפייה, שהבין לליבו, השאיר אותו בחברת העובדים. אך באותה שעה הגיעו שוטרים תורכים לערוך חיפוש אחר עריקים, ויהודה נאלץ להתחבא מעל התנור בין שתי קורות עץ עד שהם סיימו את החיפוש. אולי בגלל החום הרב מעל התנור הופיעו על עורו של יהודה פצעים, שמהם סבל כבר כאשר התחבא בכור המים בפתח תקווה. יהודה נפטר בשנת 1926, בגיל שלושים ושתיים, אולי כתוצאה מתלאותיו בשנות מלחמת העולם הראשונה.⁵⁶

בחורף האחרון של המלחמה סבלה משפחת קואינקה בעיקר ממחסור במזון. אם המשפחה התרוצצה להשיג מזון לשיש נפשות, בפרט לשבת. בתקופה זו הרגיש י"ק שהוא מתבגר והיה לשותף באחריות לכלכלת בני משפחתו. כמו אימו הוא חיפש אחר מקורות מזון ופרנסה ואף הגיע לשם כך לרמאללה עם חבריו אברהם קסטל ושמואל אירמוזה. הם השיגו שם תאנים וצימוקים והעבירו אותם לירושלים חמש פעמים, והצליחו להתפרנס מן המסחר בפירות אלה עד שעצרו אותם שוטרים תורכים והחרימו מחצית מן הסחורה שהייתה ברשותם.

56 קואינקה, זיכרונות, עמ' 118–126; על יהודה ראו: קואינקה, פיזור וכינוס, עמ' 250.

האירוע קרה בדרכם חזרה לירושלים, ובהמשך הדרך פגשו חיילים תורכים, והקציין שביניהם שאל את י"ק למה הוא בוכה, וי"ק סיפר לו על המקרה. הקציין לקח אותם למשטרת רמאללה, ושם דיבר עם השוטרים שבזו אותם, ולאחר דין ודברים שילמו השוטרים לי"ק וחבריו את השווי הכספי של הסחורה שלקחו מהם. י"ק לא חזר עוד לרמאללה מחשש שייתפס שוב, ומצא פרנסה אחרת – הוא אסף בדלי סיגריות והכין מהם סיגריות, ומכר אותן בעיקר לחיילים התורכים.

קציין תורכי שרכש מי"ק סיגריות סיפר לו כי הוא מחפש מקום ללון ונתן לו לשם כך מספר מטבעות זהב. י"ק סיפר לאימו על המפגש עם הקציין, והיא הסכימה לארח אותו בביתם, אף על פי שוועד השכונה בימין משה אסר על מתן מחסה למי שלא נחשב בעל ברית. הקציין חסה בביתם ואף נתן להם כסף כדי לקנות מצרכים. במשך הזמן התאכסנו בבית המשפחה מספר חיילים נוספים, עד שהגיעה לאזוני תושבי השכונה השמועה על חיילים תורכים שגרו אצל אסתר. בהמשך התברר שהקציין הביא לכיתם יצאניות ובעקבות זאת פקדו חיילים את הבית. אסתר הובאה בפני ועד השכונה בראשות ר' חיים פיררה וחכם בכור נסים ואלה האשימו אותה במעשים האסורים. היא לא ידעה על הנעשה בביתה מכיוון שהיצאניות התחפשו לקצינים וכך יכלו להערים על בני הבית. בעקבות האירוע דרשה אסתר מהדיירים התורכים לעזוב את הבית.⁵⁷ בהמשך נודע לי"ק שהקציין וחברו ריגלו לטובת האנגלים, נתפסו והוצאו להורג בירייה. אך האירוע לא תם – אחרי שבועיים הקיפו שוטרים את בית קואינקה ולקחו את י"ק לקישלה (בית המעצר בעיר העתיקה בירושלים) ומשם אל המושל הצבאי, ולאחר תחקיר שוחרר. בזיכרונותיו הוא העניק לפרשה זו את הכותרת 'ניצלתי מתלייה', ואכן במקרה זו הוא ניצל מהוצאה להורג בגין מתן מחסה למרגלים.

גם כשנראה היה שהמלחמה הולכת ומסתיימת המשיכו התורכים לחפש עריקים בכל מקום. באחד הימים תפסו השוטרים את י"ק וכמה ילדים בגיל שתים עשרה – חמש עשרה ולקחו אותם לקאימקאם (מושל מחוז) ליד שער שכם, אך הילדים הרעישו ולכן גירש אותם אחד הקצינים מהמקום.⁵⁸ ייתכן שהתורכים רצו לגייס את הילדים לשורות הצבא. אירוע זה מלמד על הלחץ שבו היו נתונים התורכים, כנראה בגלל התקדמות האנגלים לכיוון ירושלים.

57 על הזנות בירושלים בתקופה זו ראו: שילה, עמ' 163-196.

58 קואינקה, זיכרונות עמ' 126-130.

י"ק תיאור גם את המחלות שהתפשטו בארץ ישראל בימי המלחמה כתוצאה מהרעב ומהקור בימי החורף: דיזנטריה – שממנה סבל הוא עצמו – כינמת, חולירע ומחלות נפש. כמו כן סיפר על השיטפון במחנה אלעריש שנספו בו יותר מ-400 יהודים ששהו במחנה עבודה במקום – רובם היו עובדי כפיים בצבא התורכי, ומיעוטם, שבדרך כלל ידעו קרוא וכתוב בתורכית, עסקו בתפקידים משרדיים. נשות הנספים באלעריש נותרו עגונות. לדברי י"ק היה על הקהילה להתמודד עם מקרי עגינות קשים. בימין משה היו שש-שבע עגונות, ובירושלים כולה – קרוב לחמישים עגונות, ורובן סבלו ממצוקות נפשיות.⁵⁹

י"ק סיפר על אירועים מימי המלחמה הקשורים בדמויות שהכיר מירושלים וכן על אירועים כמו גירוש יהודי יפו, שרובם הגיעו לטבריה ולכפר סבא.⁶⁰ לדבריו כאשר האנגלים כבר היו בדרום ארץ ישראל גברה השנאה מצד התורכים כלפי היהודים ביישוב והם המשיכו בגירושים לקושטא ולדמשק. הוא סיפר למשל על אברהם אלפשיקו (פאשאריופאשאריוקו, כינוי בלאדינו לציפור קטנה), שנתפס על ידי שוטר תורכי בשבת כשהסתכל על אווירון בריטי שטס בשמיים והביע תקווה, בלאדינו, שהבריטים יגיעו בקרוב. הוא נלקח לקישלה, ושם עונה ונפטרה.⁶¹

תקופת השלטון הבריטי

לפרק הראשון בזיכרונותיו מתקופת השלטון הבריטי (1917–1948) נתן י"ק את הכותרת 'תקופת המנדט והכבוש האנגלי'. הוא החל בתיאור המצב ששרר כחודש לפני שכבשו הבריטים את ירושלים, כלומר בנובמבר 1917. בעיר פשטו שמועות בדבר התקדמות הבריטים; היו תושבים שהטילו בהן ספק, אבל אירועים כמו סגירת ירושלים מצידה המערבי והדרומי וגירוש עסקני הציבור לדמשק ומשם לאסתאנבול העידו על אמיתותן.

בזמן תפילת שחרית ב-8 בדצמבר נשמעו קולות של גדודי החיילים התורכים שצעדו לכיוון חברון בליווי תזמורת. י"ק וחבריו ראו נפילות פגזים שנורו על ידי הבריטים; חלקם פגעו בתחנת הרכבת, ואפילו סמוך לימין משה, שבה היה י"ק, נפלו פגזים. התושבים חששו מהבריטים והסתגרו בבתיהם, והחיילים התורכים ברחו מאימת הבריטים, חלקם לכיוון העיר העתיקה וחלקם למקומות אחרים כמו לימין משה. לדברי י"ק במוצאי שבת המשיכו תושבי השכונה

59 קואינקה, עמ' 130–135. וראו: אלרואי, עמ' 95–96.

60 גלעדי ונאור, עמ' 96.

61 קואינקה, זיכרונות, עמ' 136–142; על הגולים ראו: הראל;

זהר, עמ' 92; עובדיה, היהודים המערבים, עמ' 40–41.

להסתגר בבתים ולקרוא פרקי תהלים, עד שנודע להם בוודאות שהבריטים כבשו את ירושלים. אז יצאו לקבל את פני החיילים, ולדבריו התושבים היהודים היו מאושרים ובירכו איש את רעהו.⁶²

י"ק ציין שלאחיו יהודה, שהתחבא שנתיים כדי לחמוק מגיוס לצבא העות'מאני, גרם שחרור הארץ מידי התורכים התרגשות אדירה. ביום הראשון של הכיבוש הבריטי למדו י"ק וחבריו את המילה הראשונה באנגלית: welcome. הם התרוצצו והגיעו עד שכונת גבעת שאול, ושם ראו חיילים בריטים קוברים חיילים תורכים; נראה ש"ק חס על אותם חיילים שנהרגו ונקברו בלי שקרוביהם ידעו היכן הם. החיילים הבריטים נתנו מצרכי מזון לתושבים שסבלו מחרפת רעב, ומשפחת קואינקה קיבלה קופסאות שימורי בשר, ריבה, שוקולד וביסקוויטים. תחילה לא הרשתה אסתר לילדיה ליהנות ממוצרים אלה מטעמי כשרות, אך לאחר בירור עם השכן אכלו את הריבה, הביסקוויטים והשוקולד, ואת הבשר מכרו לערבים. כעבור מספר ימים בא הדוד משה לבית קואינקה והציע לבני המשפחה לצאת לרחובות למכור יין. חודש ימים התפרנסה המשפחה ממכירת יין, במחיר 5 גרושים לבקבוק; בהמשך מכרו מצרכי מזון שקיבלו והרוויחו מכך יותר מאשר ממכירת היין. לדברי י"ק רבים מתושבי ימין משה הפכו לסוחר יין, אולם לאחר חודש אסרה הממשלה על מכירת יין ברחובות ללא רישיון; משפחתו הפסיקה לעסוק בכך, ומי שהמשיכו לסחור ביינות ללא אישור נקנסו, ובכל זאת חלקם הצליחו להתפרנס מהמכירות.⁶³

נראה ש"ק היה חרוץ ובעל מוטיוציה גבוהה, ולא בחל בעבודה קשה. בראשית ימי השלטון הבריטי הוא עבד אצל דודו משה ולאחר מכן מצא את פרנסתו באיסוף בקבוקים ריקים ומכירתם. בהמשך היה טבח ועבד במכבסה בשותפות עם אישה שהייתה הכובסת – הוא היה שליח שהביא את הכביסה ללקוחות, החיילים האנגלים, ולשם כך קיבל אישור כניסה למחנות הצבא; לדבריו הרוויח יפה ולפעמים במקום כסף קיבל מצרכים וחילק אותם בינו לבין שותפתו.

י"ק ניסה להתגייס לגדוד העברי – הוא התייצב לריאיון בלשכת הגיוס ברחוב הנביאים, בכניין בית החולים 'רוטשילד', אך המראיינים הבחינו בגילו הצעיר ושלחו אותו לביתו כדי שהוריו יחתמו על טופס הגיוס, והוא ידע שאביו לא יסכים לחתום. הוא נאלץ לוותר על תוכניתו אף שרבים מחבריו היו בגדוד העברי.⁶⁴ הוא החליט כאמור ללמוד אנגלית כדי לקבל עבודת פקידות,

62 קואינקה, זיכרונות, עמ' 143.

63 שם, עמ' 145.

64 על הגדודים העבריים ראו: בן-צבי, עמ' כא-מ.

אך חשש שבסביבתו יגלו שלמד במיסיון. על כן שלח מכתב לאחיו אברהם באלכסנדריה ובו סקר את האירועים שעברו עליו וביקש להתארח אצל אחיו, אך זה השיב לו שאינו יכול לקבלו, מכיוון שיש לו שלושה ילדים וילד נוסף עומד להיוולד.

כעבור זמן התקבל י"ק לעבודה בצבא הבריטי. הוא נשלח לדיר אלבלח, ושם שירת בחיל ההספקה. תפקידו היה לתרגם הודעות מאנגלית לערבית לפועלים המצרים שעסקו בהעברת מצרכים מהמחנה לשני בתי חולים שהיו בסביבה. מלבד זאת היה מעין מרגל לטובת הבריטים והעביר הודעות על התנהגות המצרים, בעיקר דיווחים על שיכרות ועל שימוש בחשיש במהלך העבודה, ומי שנתפס פוטר. במשך הזמן התקרב לחיילים הבריטים והלהיב אותם בסיפוריו על ירושלים ועל ארץ הקודש, ואף התיידד עם קצין אוסטרלי, זקסון, וזה ביקר בבית הוריו בימין משה והתרשם עמוקות מאביו ומספרייתו. י"ק התקדם בתפקידו והפך לפקיד, ועם חיסול מחנה דיר אלבלח עבר לשלושה חודשים לאיסמעיליה במצרים, והצליח לבקר את אחיו אברהם באלכסנדריה ואת דודו נסים קואינקה בקהיר. כשהתברר שחוזה העבודה שלו עומד להסתיים הציע לו זקסון – שלא היו לו ילדים – לבוא לאוסטרליה, אך אימו דחתה את הרעיון, וגם הוא עצמו לא שש לקבל את ההצעה.

לאחר שחרורו מהצבא חזר לירושלים ומצא את פרנסתו במסחר בשותפות עם יהודה קבילי, שכן מימין משה בעל חנות לכלי מטבח בשוק הבאטראק בעיר העתיקה; ביוזמת י"ק מכר קבילי גם מוצרי עור. העסקים לא היו מוצלחים, אולם י"ק הסתפק במה שהרוויח, ועם בוא גיסו אליהו ירפח מאמריקה נפרד מקבילי לאחר שהסדיר ביניהם את ענייני העסק והחל לעבוד עם גיסו.⁶⁵

יחסים עם הערבים

י"ק ציין בזיכרונותיו את תחילת המתיחות בין היהודים לערבים. הוא תיאר התנפלות של המון ערבי בשער יפו על קבוצת תלמידים בני שמונה עד עשר מתלמוד תורה ספרדי ובראשם המורה דוד אבישר, שיצאו לנטוע אילנות בט"ו בשבט. באותה שנה הייתה גם ההתקפה על תל חי והתחוללו מאורעות תר"ף (1920).

באחד הימים כאשר עמד י"ק לפתוח את החנות של גיסו ברחוב הנוצרים ראה המון ערבי חמוש במקלות שואג ומסית לרצח יהודים. הוא הבחין במשה בנו של יהודה קבילי שהוכה על ידי פורעים ערבים, ורץ לעזור לו אך גם הוא

65 קואינקה, זיכרונות, עמ', 145-160.

הוכה, נפצע ופונה על ידי המשטרה לבית החולים 'רוטשילד'. לדבריו לאחר שהערכים לא הצליחו לפגוע פיזית ביהודים, הם הסיתו נגדם את הנוצרים והעלילו עליהם שהם עומדים לשרוף את הקבר הקדוש בכנסיית הקבר ואת חרם אלשריף, מתחם הר הבית, וקראו להשמדת היהודים.

י"ק תיאר שורת אירועים שנגעו ליחסי היהודים והערבים, ושהתרחשו בשנות העשרים של המאה העשרים, ובהם המעצר של זאב ז'בוטינסקי, מפקד ההגנה בירושלים בעת מאורעות תר"ף, ואישור הצהרת בלפור בוועידת סן רמו ושמחת היהודים ברובע היהודי, בבתי הכנסת ר' יוחנן בן זכאי ו'החורבה', עם קבלת ההודעה על כך.

על רקע המתיחות בין היהודים לערבים הקימו דוד זמרו וי"ק את מועדון ימין משה וארגנו את ההגנה בשכונה. הם גבו דמי חבר כדי לממן את פעולת המועדון בימין משה. לפעילויות באו כשמונים חברים, ביניהם אשכנזים חופשיים, ספרדים – מן הסתם חופשיים ומסורתיים – וגם נשים. לעולים החדשים ניתנו שיעורי ערב בעברית, זמרו לימד אנגלית, ונשים, לרבות אימהות, השתתפו בפעילויות שכללו טיולים בארץ. ארגון 'חלוצי המזרח' עזר לזמרו וי"ק בניהול המועדון, הדריך אותם ואף שלח מרצים בנושאים שונים. השניים הקימו במועדון גם ספרייה לקריאת ספרים ועיתונים. לאחר שלוש שנים נפסקה פעילותו של המועדון, מכיוון שרוב חבריו עזבו מסיבות שונות, וי"ק, שהיה פעיל מאוד בעשייה במועדון, הגיע לידי משבר.

בתקופה זו גם מאס י"ק בעיסוק במסחר – לאחר שעבד בשותפות עם גיסו וקיבל רבע מהרווחים – לנוכח חוסר ההתקדמות בענף. הוא החל לעבוד כמתלמד בדואר והתקדם למשרת פקיד. מדבריו על תקופה זו למדים על מקומה של השפה העברית בדואר בזמנו. י"ק ידע לכתוב רק בכתב אלכסוני (רש"י), ועל כן ביקש מחברו שלמה מיוחס, בנו של השוחט הראשי לעדת הספרדים מרדכי מיוחס, ללמדו לכתוב עברית, מפני שהוא למד בגימנסיה ושם הקפידו על לימוד השפה העברית. לאחר שלמד לכתוב עברית הוא כתב עשרות מכתבים למוסדות הציוניים ולעיתונות, וחתם על מכתביו 'עברי יליד ירושלים'. הוא אף השפיע על אביו לכתוב מאמרים בעברית, ושניהם השפיעו על אחרים לעשות כן. מנהלי הדואר ראו את מעשיו ובידקו ומצאו בארכיון הדואר עשרות מכתבים שחתם עליהם בעברית, דבר שהיה למורת רוחם. י"ק סיפר על מספר פרשיות בדואר שבהן לחם למען הצדק, ושבעקבות אחת מהן פוטר.⁶⁶

66 על השימוש בעברית בדואר בירושלים ראו: עזמית, עמ' 8.

הוא נאלץ לחזור למסחר ופתח חנות בשותפות עם מספר חברים, לבסוף נשאר בגפו בחנות. בשנת תרפ"ט (1929) היו לו 1,200 לירות, סכום שנחשב מכובד. לאחר מאורעות תרפ"ט עזבו היהודים שהתגוררו ברחוב הנוצרים ושהיו להם עסקים שם את המקום.⁶⁷ אולם י"ק ושני סוחרים אחרים נשארו ברחוב הנוצרים, אף שיהודים לא פקדו את חנויותיהם מפני שחששו מפורעים ערבים. י"ק, שהיה חבר ב'הגנה', החליט להפגין נוכחות ברחוב הנוצרים ואף ניסה להשפיע על אחרים לנהוג כמוהו.⁶⁸

בשנת 1930 התחתן י"ק עם ברטא אסא,⁶⁹ ובשנת 1932 נולד בנו הראשון יהודה – אביו של י"ק מחל על כבודו וויתר על הענקת שמו לתינוק כדי להנציח את שם בנו שנפטר. אביו של י"ק הפציר בו לעזוב את רחוב הנוצרים בגלל הסכנה וקנה לו חנות במרכז המסחרי בשכונת שמע (שמאעה, שמאע), שכונה יהודית בגיא בן הינום. בסוף 1932 עזב י"ק את חנותו בעיר העתיקה, ולהערכתו הוא היה 'המוהיקני האחרון' ברחוב הנוצרים – לדבריו היו צריכים לקרוא לו רחוב היהודים, מפני שגרו בו יותר יהודים מאשר נוכרים. לאחר כשנה במרכז המסחרי בשכונת שמע, כשנוכח לדעת שגם שם היו מסיתים, החליט לעבור לראשון לציון – ששם התגוררו הורי אשתו – ולעסוק בחקלאות.⁷⁰ הוא הסביר כי רצה להיות חקלאי בהשפעת הרצאות שנשא מנחם אוסישקין בשנת 1924 בפני גרוד צופים ביער בן שמן.⁷¹

בחלק האחרון של זיכרונותיו התוודה י"ק על מעשים שעשה למורת רוחם של הוריו: עזיבת את בית הספר 'דורש ציון' ללא ידיעת אביו והמעבר ללימודים בבית הספר כ"ח, התגייסותו לצבא האנגלי ועזיבת הוריו למשך שנתיים, התפטרותו מהדואר הראשי למרות התנגדות אביו והמעבר לראשון לציון, שהותיר את הוריו לבד בירושלים – ההורים הפצירו בו לחזור אולם הוא התעקש ונשאר בראשון לציון. הוא התייטר על מעשים אלה ואף הצדיק את אביו, ששימש לו יועץ, ושהוא לא שמע לעצותיו.⁷²

67 עובדיה, היהודים המערבים, עמ' 46-47.

68 אזכור חנות של יצחק קואיניקה ראו: 'מעשי המסיתים', דואר היום, 31 בינואר, 1930, עמ' 6.

69 איגרת ברכה לרגל נישואיו פורסמה בעמוד הראשון בעיתון 'דואר היום' ב' 22 בפברואר 1930.

70 קואיניקה, זיכרונות, עמ' 160-173.

71 שם, עמ' 217.

72 שם, עמ' 218-219.

הפליה עדתית

בעמודים האחרונים של זיכרונותיו עסק י"ק בהפליה העדתית. הוא ציין שבתקופת השלטון הבריטי היו רוב העובדים במוסדות הציוניים אשכנזים, ושמוזרחים שימשו בהם רק בתפקידי שמירה, ניקיון וחלוקת תה. ספרדים מעטים עסקו במקצועות שנחשבו יוקרתיים כמו בפקידות ובנקאות; למשל בבנק 'אנגלר-פלשתינה' היו רוב העובדים יהודים אשכנזים, וכמו במוסדות הציוניים האחרים, הספרדים עסקו בשמירה ובניקיון. י"ק השווה את ההפליה העדתית בתקופת השלטון הבריטי למצב במדינת ישראל בעשורים הראשונים לקיומה, שבהם השלטון היה בראשות מפא"י, ורוב בעלי התפקידים הבכירים היו אשכנזים, ואילו המזרחים היו 'חוטבי עצים ושואבי מים'. י"ק האשים את המוסדות בקיפוח הספרדים ובני עדות המזרח, וציין ששחומי עור לא התקבלו לעבודה. הוא הוסיף שהרגיש את ההפליה על בשרו יחד עם חבריו ילידי הארץ, 'שלמזלם הרע נולדו לאב ואם ממוצא ספרדי'; אף שחלקם היו משכילים ותרמו למדינה, הם לא זכו לתפקידים יוקרתיים ולא הצליחו לחדור 'פנימה אל ההיכל הנכסף, הפקידות'. עוד ציין כי אף שהתנדב במשך עשר שנים ב'קרן קיימת לישראל' ופעל בהתנדבות ב'הגנה' וב'גדוד מגיני השפה', לא הצליח להתקדם ולהשתלב בתפקידים יוקרתיים. לדבריו לא כינו אותו 'פרנק', מכיוון שהיו זקוקים לו, אבל הוא התקשה במציאת עבודה, ובראשון לציון נדרש לפקוד את לשכת העבודה, וגם שם רק המקורבים השיגו את מבוקשם. הוא החליט לעבור למושב עובדים, אך לא קיבלו אותו מכיוון שבעת פילוג ה'הגנה' לא חבר לקבוצה שעיימה נמנו אנשי המושב. לטענתו הוא נתקל במקרים נוספים של הפליה עדתית, ואף הזכיר אמרות של דוד בן-גוריון ושל חיים נחמן ביאליק שביטאו רגשי עליונות על הספרדים.⁷³

כבר אביו של י"ק היה רגיש להפליה העדתית, וטען שהאשכנזים לא רצו שהספרדים יופיעו בדפי ההיסטוריה ועל כן דחו אותם ומנעו מהם לעבוד במוסדות, בארגונים במפלגות ובעיריות. נראה שהאב חש את ההפליה העדתית בסביבתו, ועם זאת יש לציין שספרדים וגם אשכנזים – כמו ר' יעקב משה טולידאנו, משה דוד גאון, אברהם אלמאליח, יצחק בן-צבי ודוד תדרה – כתבו על ההיסטוריה של היהודים הספרדים ועל פועלם וכך שימרו את המורשת והביוגרפיות של הספרדים בארץ-ישראל.

73 שם, עמ' 221-223. על יחסם של בן-גוריון וחבריו להנהגת המדינה הצעירה על המזרחים ראו: עמ' 316-317; לטענה שביאליק דווקא העריך את המזרחים ראו: אבנרי, עמ' 191-198.

לדעת י"ק אביו קופח גם בהנצחתו, מכיוון שרק רחוב קטן ונידח בירושלים, בשכונת גבעת שאול, קרוי על שמו. הוא התלונן בפני עיריית ירושלים בד' בכסלו תשכ"ח (1967) שראוי היה להנציח את זכר אביו ברחוב מרכזי, ויחד עם אחותו דונה סילבר ביקש להוריד את שלט הרחוב הקרוי על שמו. י"ק הסביר שאביו קופח בגלל הפליה עדתית – אילו היה רב אשכנזי היו דואגים להנציח את שמו במקום מרכזי. עם זאת כאבו על יחס השלטונות לספרדים ולבני עדות המזרח לא הוביל אותו לשנאת האחר, מכיוון שלדבריו חונך לאהבת האדם.⁷⁴

סיכום

זיכרונות י"ק שייכים לסוגת האגודוקומנטים – מקור היסטורי ראשוני המתאר מזווית אישית את ההיסטוריה של היישוב בשלהי התקופה העות'מאנית, בשנות מלחמת העולם הראשונה, בתקופת השלטון הבריטי ובעשורים הראשונים במדינת ישראל. בזיכרונותיו שזר את חייו האישיים ואת תולדות משפחתו בהיסטוריה הקהילתית ובהיסטוריה של היישוב והמדינה. נראה שכמו אביו וכותבי זיכרונות אחרים, ספרדים ואשכנזים, מירושלים, הוא ביקש לשמר באמצעות כתיבת הזיכרונות את העבר ובפרט את ההיסטוריה החברתית-כלכלית של היהודים הספרדים ועדות אחרות ביישוב.⁷⁵ לרוב דייק י"ק בתיאוריו, דבר המעיד על זיכרון טוב. עם זאת יש נושאים שבהם לא היה בקי – למשל הוא לא הכיר רבנים וחכמים שלצד הלימודים התורניים עסקו גם בלימודי חול. לעיתים העיר שאינו זוכר בדיוק פרטים של אירוע מסוים, והערות כאלה מעידות על הגינותו ועל שאיפתו לכתיבה אובייקטיבית; מנגד לעיתים הגזים בכתיבתו. ייתכן שכתובת הזיכרונות סייעה לי"ק להתפייס עם עברו ולהגיע לאיזון רגשי. לדוגמה לימודיו במיסיון היו בעיניו חטא, והכתיבה על כך הייתה בבחינת ידוי שנים רבות לאחר מעשה, ונראה שהיה בכך כדי להקל עליו.⁷⁶ מלבד אירועים ודמויות מן העבר עולה מן הזיכרונות גם דמותו של הכותב. י"ק מצטייר כאדם שלא שנא זרים, למרות התמורות שחוה בחייו – למשל הוא חמל על החללים התורכים במלחמת העולם הראשונה – ציוני ששאף לאחדות בין עדות ישראל, פטריוט, לוחם להחייאת השפה העברית ונגד עוולות חברתיות ובעל הומור.

74 קואינקה זיכרונות, עמ' 227-229.

75 מאג'אר, עמ' 7-8, הערות 1-2.

76 קואינקה זיכרונות, עמ' 13, 38; על כתיבה לשם איזון ראו:

ג'ייקובס, עמ' 9-10, 36-37.

בזיכרונותיו העמיד י"ק נרטיב אחד מני רבים של משפחות יהודיות ספרדיות בתקופת היישוב ותרם להיסטוריוגרפיה של החיים האישיים, החברתיים והכלכליים בתקופת היישוב. חשיפת כתבייד של זיכרונות של אישים נוספים שלא הגיעו עד כה לידי חוקרים או לארכיונים עשויה להאיר נרטיבים היסטוריים אישיים שיעשירו את מחקר ההיסטוריה.

מוגן בזכויות יוצרים

קיצורים ביבליוגרפיים

אבנרי	שמואל אבנרי, "נכספתי היחשב הדום רגלך": למקומו של ביאליק בקהילות המזרח, פעמים 119 (תשס"ט), עמ' 181-210
אלבוים-דרור	רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, א-ב, ירושלים תשמ"ו-תש"ן
אלמאליח	אברהם אלמאליח, ארץ-ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם: וקורות א"י מיום שביתת הנשק עד סוף נציבותו של סיר הרברט סמואל, א-ב, ירושלים תרפ"ח-תרפ"ט
אלרואי	גור אלרואי, 'נשים עזובות בשלהי התקופה העות'מאנית וראשית המנדט', ישראל 15 (תשס"ט), עמ' 93-116
אפרתי	נתן אפרתי, ממשרב לתקווה: היישוב היהודי בארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א
בורנשטיין-מקובצקי	לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'השמות הפרטיים של יהודי שאלוניקי בדורות האחרונים, על פי רשימות גטין, חליצות ומצבות', אהרן דמסקי (עורך), ואלה שמות: מחקרים באוצר השמות היהודיים, ד, ישראל תשס"ד, עמ' כג-מט
בן-אריה	יהושע בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט
בן-צבי	יצחק בן-צבי, הגדודים העבריים: אגרות, ירושלים תשכ"ח
בנטוויץ'	נורמן בנטוויץ', תולדות בית הספר אוילינה די רוטשילד 1864-1964, תרגם צבי בר-מאיר, ירושלים תשכ"ד
בצלאל	יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשס"ח
בר-לבב, אגודוקומנטים	אבריאל בר-לבב, 'אגודוקומנטים בצוואות מוסר', אמיר הורביץ ואחרים (עורכים), העבר ומעבר לו: עיונים בהיסטוריה ובפילוסופיה. שי לאלעזר יוניריב, רעננה תשס"ו, עמ' 263-282
בר-לבב, חומר למחשבה	—, 'חומר למחשבה', יוסי גולדשטיין (עורך), יוסף דעת: מחקרים בהיסטוריה יהודית מודרנית: מוגשים לפרופ' יוסף שלמון לחג יובלו, באר שבע תש"ע, עמ' 277-288
גאון	משה דוד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, א-ב, ירושלים תרפ"ח-תרצ"ח
ג'ייקובס	בת' ג'ייקובס, כתיבה לשם איזון רגשי: יומן מודרך שיסייע לך להתמודד עם רגשותיך, תרגמה עמית פרדס, קריית ביאליק תשס"ז
גלבר	יואב גלבר, 'תיעוד בעל פה כמקור היסטורי: מקומו של התיעוד בעל פה בחקר ההיסטוריה היהודית בת זמננו', דפים לחקר תקופת השואה מאספ' 2 (תשמ"ט), עמ' 165-171
גלעדי ונאור	דן גלעדי ומרדכי נאור, ארץ-ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה, 1900-1950, תל אביב תש"ן
גפני, בית תפילה	ראובן גפני, בית תפילה: בתי כנסת חבויים בלב ירושלים: ימין משה, מחנה ישראל, נחלת שבעה, אבן ישראל, ירושלים תשס"ח
גפני, חלומות ורוח דורש ציון	—, חלומות ורוח, משכנות שאננים 1860-2010, ירושלים תשע"א בית המדרש דורש ציון, שבעים וחמש שנה לדורש ציון: ליובלו ה-75 של בהמד"ר דורש ציון בירושלים, ירושלים תש"א

האנט וסמפסון	סיליה האנט ופיונה סמפסון, האני בראי הכתיבה: תאוריה ופרקטיקה בכתיבה יוצרת והתפתחות אישית, תרגמה אלה רבינוביץ, קריית ביאליק תשס"ב
הירש, הנחלת היגינה	דפנה הירש, 'באנו הנה להביא את המערב': הנחלת היגינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט, קריית שדה בוקר תשע"ה
הירש, השיח ההיגיני	—, 'באנו הנה להביא את המערב: השיח ההיגיני בארץ ישראל בתקופת ההמנדט הבריטי', זמנים 78 (2002), עמ' 107-120
הכהן	מרדכי בן הלל הכהן, מלחמת העמים, א-ב, מהדורת שמעון רובינשטיין, ירושלים תשמ"א-תשמ"ה
הראל	ירון הראל, "'מחורבן יפו ובנתה דמשק": המפגש בין גולי ארץ ישראל לקהילת דמשק ותוצאותיו', ציון סא (תשנ"ו), עמ' 183-207
ווטקינס	Evan Aneiren Watkins, <i>Allenby's Capture of Jerusalem: City of Undying Memories</i> , Washington D.C. 1933
זהר	צבי זהר, 'החינוך', ירון הראל (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, י, ירושלים תשס"ט, עמ' 85-106
זכריה	שבתי זכריה, סוחרים ובעלי מלאכה יהודים בירושלים העתיקה בעבר: אישים דמויות ואתרים, ירושלים תשס"ב
טון	יעקב טון, ארץ ישראל בשנות המלחמה העולמית, יפו תרע"ט
יהושע	יעקב יהושע, ילדות בירושלים הישנה, א-ג, ירושלים 1965-1979
הוג'ס	Matthew Hughes, <i>Allenby and British Strategy in the Middle East 1917-1919</i> , London 1999
ילין	דוד ילין, ירושלים של תמול, מהדורת בנימין ריבלין (כתבי דוד ילין, א), ירושלים תשל"ב
כ"ץ	מלכה כ"ץ, 'ספרדים ובני עדות המזרח בתנועות הדתיות הלאומיות "המזרחי" ו"הפועל המזרחי" בארץ ישראל 1918-1947: דתיות ולאומיות מגמות שילוב מול מגמות בידול', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2007
מאג'אר	דוד חי מאג'אר, ספר קורות משפחה: אוטוביוגרפיה של ספרדי בן היישוב הישן: חייל תלמיד חכם ומחבר בעת חילופי תקופות, מהדורת ירון בן-נאה, ירושלים תשע"ו
ממעשי המסיתים נאור	'ירושלים: ממעשי המסיתים', דואר היום, 31 בינואר 1930, עמ' 6 מרדכי נאור, ההגנה: ארגון המגן של היישוב היהודי בארץ ישראל, 1920-1948, תל אביב תשמ"ז
נחמיאס	בני נחמיאס, חמסה: קמיעות, אמונות, מנהגים, רפואה עממית בעיר העתיקה ירושלים, תל אביב 1996
סיטון, המאסף סיטון, קואיניקה	שלמה סיטון, 'המאסף', עת-מול 159 (חשוון תשס"ב), עמ' 14-15 —, 'הרב בן ציון אברהם קואיניקה זצ"ל (במלאת חמישים שנה לפטירתו)', במערכה 315 (תשמ"ז), עמ' 18
ספיר	Shaul Sapir, 'The Anglican Missionary Societies in Jerusalem: Activities and Impact', Ruth Kark (ed.), <i>The Land that Became Israel: Studies in Historical Geography</i> , Jerusalem 1989, pp. 105-119
עובדיה, היהודים המערבים	משה עובדיה, 'היהודים המערבים בארבע ערי הקודש ממלחמת העולם הראשונה עד תום השלטון הבריטי (1914-1948)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תש"ע

עובדיה, מפאס לחבל התלייה	—, 'מפאס לחבל התלייה בשער יפו בירושלים (30.06.1916)', ברית 23 (תשס"ה), עמ' 59-64
עובדיה, רובע ימין משה	Zelda Ovadia, 'El kuartier Yemin Moshe en Yerushalayim', <i>Aki Yerushalayim</i> 82 (2007), pp. 11-14
עזמית פוזיילוב	עזמית, 'מבעד למסוה', דואר היום, 14 בספטמבר 1928, עמ' 8 גיורא פוזיילוב, חכמיהן של ארבע ערי הקודש, א-ב, ירושלים תש"ס- תשס"ב
פנקס	פנקס הנפטרים של עדת הספרדים, רשימות הנפטרים מ-1916, ארכיון ועד העדה הספרדית, ירושלים
פרי	ירון פרי, נשיאים ורוח וגשם אין: המיסיון הלונדוני בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, בני ברק תשס"ב
צור	ירון צור, קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות, 1943-1954, תל אביב תשס"ב
קואינקה, הזכרונות והתולדות	בן-ציון אברהם קואינקה, הזכרונות והתולדות, ירושלים תרצ"ח
קואינקה, זיכרונות קואינקה, פיזור וכינוס	ארכיון העיר ירושלים, ארכיון ועד העדה הספרדית, מכל י"ק, זכרונות Jacobo Cohenca, <i>Dispersion Y Reencuentro: Genealogia, Historia Y Legado De Familias Sefaraditas</i> , Buenos Aires 2003
קיסטר	יוסף קיסטר, האצ"ל: הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל ⁴ , תל אביב תשנ"ח
רובינשטיין	שמעון רובינשטיין, ואף על פי כן: משה מלל ויוסף אמוזג הנם 'הרגוי המלכות הראשונים' במאה ה-20: תשובה לפרופ' יוסף נדבה, ירושלים 1984
רוזאניס	שלמה רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה: על פי מקורות ישרים, א-1, הוסיאטין, סופיה וירושלים תרס"ה-תש"ה
רפאל	יצחק רפאל (עורך), אנציקלופדיה של הציונות הדתית, א-1, ירושלים 1958-2000
שור	נתן שור, תולדות ירושלים, תל אביב תשמ"ח
שילה	מרגלית שילה, 'זנותן של בנות ירושלים במוצאי מלחמת העולם הראשונה: מבט גברי ומבט נשי', ירושלים וארץ ישראל, 1 (תשס"ד), עמ' 173-196
שכטר	דניאל ל' שכטר, שבעת החטאים של הזיכרון: איך המוח זוכר ושוכח, תרגמה נעה בן-פורת, תל אביב תשס"ה
שרביט	סולי שרביט (עורכת), עקיבא אזולאי איש ירושלים, ירושלים 2013

